

ISSN: 3049-2017

IJMH 2026; 3(5): 54-56

© 2026 IJMH

www.themultijournal.com

Received: 02-09-2026

Accepted: 22-09-2026

Publish : 24-09-2026

जोगेश्वरसाहा

अनुसन्धाता, शिक्षाशास्त्रविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपति: (आ.प्र)
अनुक्रमाङ्कः-22VVEED026

ओडिशाप्रदेशे माध्यमिकस्तरे अधीयनानां संस्कृतछात्राणाम् आत्मदक्षतायाः अध्ययनम्

जोगेश्वरसाहा**(Abstract)**

अस्मिन् शोधलेखे ओडिशाप्रदेशस्य माध्यमिकस्तरे (नवम-दशमकक्ष्यायोः) संस्कृतविषयं पठतां छात्राणां आत्मदक्षतायाः (Self-Efficacy) स्वरूपम्, तस्याः स्तरः, भाषिककौशलेषु तस्याः प्रभावः, तस्याश्च विकासे बाधक-पोषकतत्त्वानि च क्रमबद्धपद्धत्या परीक्ष्यन्ते। आधुनिके भाषाशिक्षणशास्त्रे मनोवैज्ञानिकघटकानां भूमिका सर्वविदिता। अयं शोधः वर्णनात्मक-सर्वेक्षणपद्धत्या (Descriptive Survey Method) सम्पादितः। ओडिशाप्रदेशस्य त्रिभ्यः प्रमुखमण्डलेभ्यः (बलाङ्गीर-बरगड-नूआपडामण्डलेभ्यः) यादृच्छिकविधिना (Stratified Random Sampling) चयनितानां ६०० छात्राणां प्रदत्ताः (Data) सङ्गृहीताः विशदीकृताश्च। अध्ययनेन ज्ञायते यत् छात्राणां पाठ्यज्ञानसङ्ग्रहे आत्मदक्षता समीचीना वर्तते, किन्तु व्याकरणप्रयोगे सम्भाषणे च सा मध्यमा अथवा न्यूना दृश्यते। शिक्षणपद्धत्याः आधुनिकीकरणेन छात्राणां भाषा-आत्मदक्षतायां सकारात्मकं परिवर्तनम् आनेतुं शक्यते।

१. प्रस्तावना (Introduction)

संस्कृतभाषा न केवलं भारतस्य ज्ञानपरम्परायाः आधारभूता, अपि तु मानवीयोच्चसंस्काराणां भावाभिव्यक्तेश्च सशक्तं माध्यमम्। ओडिशाप्रदेशे संस्कृतस्य ऐतिहासिकं, सांस्कृतिकं, साहित्यिकं च महत्त्वम् अनुपमम् अस्ति। माध्यमिकशिक्षापरिषदा (BSE, Odisha) सञ्चालितेषु विद्यालयेषु संस्कृतभाषा त्रिभाषासूत्रे (Three-Language Formula) अथवा अनिवार्य-ऐच्छिकविषयत्वेन मुख्यं स्थानं भजते। किन्तु शिक्षण-अधिगमप्रक्रियायां विषयवस्तुज्ञानवदेव छात्रस्य आन्तरिक-मनोवैज्ञानिकसामर्थ्यमपि निर्णायकं भवति। तत्र मुख्यतमं तत्त्वं वर्तते आत्मदक्षता (Self-Efficacy)। माध्यमिकस्तरस्य छात्राः किशोरावस्थायां वर्तन्ते। अस्मिन् वयसि भाषां प्रति तेषां स्वसामर्थ्यबोधः तेषां समग्राध्ययनदिशां प्रेरयति। यदि छात्रः "अहं संस्कृतं सम्यक् अधिगन्तुं, प्रयोक्तुं, तदभ्यासेन साफल्यं प्राप्तुं च शक्नोमि" इति मन्यते, तर्हि सः क्लिष्टविषयानपि सुगमतया स्वीकरोति। अत एव ओडिशाप्रदेशस्य सन्दर्भे माध्यमिकसंस्कृतछात्राणाम् आत्मदक्षतायाः गवेषणा अतीव प्रासङ्गिकी भवति।

२. अध्ययनस्य उद्देश्यानि (Objectives):

१. ओडिशाप्रदेशस्य माध्यमिकच्छात्रेषु संस्कृताध्ययनविषयक-आत्मदक्षतायाः वर्तमानस्तरस्य निर्धारणम्।
२. संस्कृतस्य विविधक्षेत्रेषु (पठनम्, लेखनम्, व्याकरणम्, सम्भाषणम्) छात्राणाम् आत्मदक्षतायाः तुलनात्मकम् अनुशीलनम्।
३. लिङ्गभेदेन (छात्र-छात्राणां मध्ये) आत्मदक्षतायाः अन्तरस्य परीक्षणम्।
४. ग्रामीण-नगराञ्चलयोः माध्यमिकविद्यालयानां छात्राणां मध्ये आत्मदक्षतायाः तुलना।
५. माध्यमिकच्छात्राणाम् आत्मदक्षतासंवर्धनाय समुचितोपायानां संस्तुतिः।

Correspondence:**जोगेश्वरसाहा**

अनुसन्धाता, शिक्षाशास्त्रविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपति: (आ.प्र)

३. आत्मदक्षतायाः सैद्धान्तिकपृष्ठभूमिः (Theoretical Framework)

३.१ आत्मदक्षतायाः स्वरूपम्

अल्बर्ट बन्दूरा (Albert Bandura, 1977, 1997) महोदयेन प्रतिपादिता आत्मदक्षता-सङ्कल्पना व्यक्तिस्य स्वकीयक्षमतासु विद्यमानं विश्वासं निर्दिशति। बन्दूरामहोदयस्य मतेन- "विशिष्टलक्ष्यप्राप्तये आवश्यकानां क्रियाकलापानां निष्पादने स्वसामर्थ्ये विद्यमाना व्यक्तिगता धारणा एव आत्मदक्षता।" अस्य तात्पर्यम् इदं यत् ज्ञानं कौशलं च सत्यपि यदि कार्यसम्पादने स्वस्मिन् विश्वासः न स्यात्, तर्हि निष्पत्तिः न्यूना भवति।

३.२ आत्मदक्षतायाः चत्वारः आधाराः (Four Sources of Self-Efficacy)

बन्दूरा-सिद्धान्तानुसारं संस्कृतशिक्षणे आत्मदक्षतायाः चत्वारः स्रोतांसि भवन्ति।

१. साफल्यस्यानुभूतिः (Mastery Experiences): यदा छात्रः व्याकरणनियमान् सम्यक् प्रयुनक्ति अथवा परीक्षायाम् उत्तमाङ्कान् लभते, तदा तस्य आत्मदक्षता स्वाभाविकतया संवर्धते।
२. प्रतिरूपदर्शनम् (Vicarious Experiences): सहपाठिनं संस्कृतभाषया धाराप्रवाहेण सम्भाषमाणं दृष्ट्वा "यद्येषः शक्नोति, तर्हिहमपि शक्नोमि" इति भावना उत्पद्यते।
३. सामाजिक-मौखिकप्रोत्साहनम् (Social Persuasion): शिक्षकैः अभिभावकैश्च दीयमानः उत्साहवर्धकसन्देशः ("त्वं संस्कृतश्लोकान् सम्यक् उच्चारयितुं समर्थः")।
४. शारीरिक-संवेगात्मकस्थितिः (Physiological & Affective States): संस्कृताध्ययनकाले भयस्य, चिन्तायाः (Language Anxiety) अथवा आनन्दस्य अनुशीलनम्।
४. ओडिशाप्रदेशे माध्यमिकसंस्कृतशिक्षणस्य वर्तमानपरिदृश्यम्
ओडिशाप्रदेशे माध्यमिकस्तरे संस्कृतशिक्षणं त्रिषु प्रमुखस्तम्भेषु विभज्यन्ते।
- पाठ्यक्रमसंरचना: गद्यम्, पद्यम्, व्याकरणं (सन्धि-समास-कारक-धातुरूपाणि), अनुवादश्च।
- विद्यालयप्रकाराः:
  - सर्वकारीयाः उच्चविद्यालयाः (Government High Schools)।
  - सहायताप्राप्ताः उच्चविद्यालयाः (Aided High Schools)।
  - पारम्परिकसंस्कृतटोलसंस्थाः (Sanskrit Tols) तथा सरस्वती शिशुविद्यामन्दिराणि।

वर्तमानकाले ओडिशाप्रदेशे सर्वकारस्य रूपान्तरणयोजनया (5T / High School Transformation) विद्यालयेषु ई-पुस्तकालयाः,

'स्मार्ट'-कक्षाः च निर्मिताः। तथापि संस्कृतशिक्षणे पारम्परिकी कण्ठस्थीकरणपद्धतिः (Rote Learning) अद्यापि प्रमुखा वर्तते। छात्राः बहुधा अङ्कार्जनार्थमेव पठन्ति, न तु भाषादक्षतासंवर्धनाय। एषा स्थितिः छात्राणाम् आत्मदक्षतायाः स्वाभाविकविकासे बाधां जनयति।

५. आत्मदक्षतायाः बाधकतत्त्वानि (Inhibiting Factors)

ओडिशायाः माध्यमिकस्तरे छात्राणाम् आत्मदक्षतायाः न्यूनतायां मुख्यकारणानि-

१. व्याकरणभयम्: पारम्परिकरीत्या पाणिनीयसूत्राणां शुष्करूपेण उपस्थापनं छात्राणां मनसि भयमुत्पादयति।
२. सम्भाषणपरिवेशस्य अभावः: कक्षासु संस्कृतमाध्यमेन पाठदानं विरलम्। मातृभाषया (ओडियाभाषया) केवलम् अनुवादं कृत्वा पाठ्यते, येन भाषिक-आत्मदक्षता न जायते।
३. अङ्ककेन्द्रिता मनोवृत्तिः: परीक्षायां ९०% अङ्काः प्राप्यन्ते चेदपि व्यावहारिकसंस्कृते छात्रः असमर्थः तिष्ठति, यः विसङ्गतिं जनयति।
४. योग्यसंस्कृतशिक्षकाणां न्यूनता: केषुचित् ग्रामीणविद्यालयेषु विशेष-संस्कृतशिक्षकाणाम् अभावेन अन्यविषयशिक्षकाः संस्कृतं पाठयन्ति।
६. शैक्षणिकनिहितार्थाः संस्तुतयश्च (Educational Recommendations)

छात्राणाम् आत्मदक्षतायाः संवर्धनाय अधोलिखिताः उपायाः उपादेयाः सन्ति।

६.१ शिक्षणविधौ परिवर्तनम्

- सम्भाषणसंस्कृतम्: कक्षासु लघुसंस्कृतवाक्यानां प्रयोगः अनिवार्यः करणीयः।
- क्रीडाविधिः (Play-way Method): व्याकरणशिक्षणाय धातु-रूप-अन्त्याक्षरी, शब्दरूपप्रहेलिकाः इत्यादयः प्रयोक्तव्याः।

६.२ मनोवैज्ञानिकी प्रतिपुष्टिः (Constructive Psychological Feedback)

- शिक्षकाः छात्राणां दोषाणां संशोधनकाले उपहासं न कुर्युः। लघुप्रयासानामपि प्रशंसा करणीया, येन बन्दूरामहोदयोक्तः 'मौखिकप्रोत्साहनम्' (Social Persuasion) सक्रियं भवेत्।

६.३ प्रौद्योगिकीप्रयोगः (ICT Integration)

- ओडिशासर्वकारस्य ५-टी स्मार्टकक्षासु संस्कृत-एनिमेशन-चलचित्राणि, संस्कृतवार्ताः, 'गीर्वाणभारती'-सम्बद्धाः श्राव्यदृश्य-कल्पनाश्च योजनीयाः। दृश्यमाध्यमेन अवबोधः दृढः भवति, आत्मदक्षता च वर्धते।

६.४ पाठ्यसहगामिक्रियाकलापाः

- विद्यालयेषु संस्कृतनाट्याभिनयः, श्लोकपाठप्रतियोगिता, वार्ता-लापशिविराणि च आयोजनीयानि। एतेन छात्राणां मञ्चभयं नश्यति, तेषां भाषाक्षमतायां दृढप्रत्ययश्च जायते।

उपसंहारः (Conclusion)

माध्यमिकस्तरः छात्रस्य जीवनस्य आधारशिला। अस्मिन् स्तरे संस्कृतभाषाशिक्षणस्य सार्थकता तदा एव सिद्ध्यति यदा छात्राः आत्मदक्षतायुक्ताः भवेयुः। ओडिशाप्रदेशे माध्यमिकच्छात्राणां प्रतिभा अस्ति, परं तां प्रतिभां कार्यरूपे परिणमयितुं तेषु स्वसामर्थ्यविषयकविश्वासस्य संवर्धनम् आवश्यकम्। यदा छात्रः अनुभवति यत् "संस्कृतं न तु मृतभाषा, न च केवलं परीक्षाविषयः, अपि तु मया सुगमतया व्यवहर्तुं शक्या सरला भाषा", तदैव तस्य आत्मदक्षता परां कोटिं प्राप्नोति। आधुनिकमनोवैज्ञानिकदृष्ट्या संस्कृतशिक्षणपद्धतेः परिष्कारेण ओडिशाप्रदेशे संस्कृतच्छात्राणां भाषिकविकासः, आत्मदक्षता, शैक्षणिकसिद्धिः च निश्चयेन उत्तमा भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थसूची (References)

- Bandura, A. (1977). *Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change*. Psychological Review, 84(2), 191-215.
- Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: W.H. Freeman.
- Dash, U. N. (2016). *Educational Psychology and Language Teaching in Odisha*. Cuttack: Nalanda Publishers.
- Mishra, K. C. (2019). *संस्कृतशिक्षणपद्धतिः. कटकः*: ओडिशा राज्य पाठ्यपुस्तकप्रणयनसंस्था।
- Panda, B. N. (2021). *Language Anxiety and Self-Efficacy among Secondary School Students*. Journal of Educational Research, 45(2), 112-124.
- Tripathy, P. C. (2020). *Methods of Teaching Sanskrit in Secondary Schools*. Puri: Rashtriya Sanskrit Sansthan (CSU).
- राष्ट्रीयशिक्षानीतिः (NEP 2020). शिक्षा मन्त्रालयः, भारतसर्वकारः, नवदेहली।